

יוסף ואסנת – סיפורה של שליחות

יעל שלוסברג

א.

אחת מתוצאותיה של חכמת יוסף המתגלה בפתרון חלומות פרעה היא נתינת אישה ליוסף: 'וַיִּקְרָא פְּרַעֲהַ שֵׁם יוֹסֵף צְפֹנָת פְּעֻנָּח וַיִּתֶּן לוֹ אֶת אֲסֶנֶת בַּת פּוּטִי פְּרַע כִּהֵן אֵן לְאִשָּׁה וַיֵּצֵא יוֹסֵף עַל אֶרֶץ מִצְרָיִם: (בראשית מא, מה).

'אסנת בת פוטי פרע כהן אן' נזכרת כאן בפעם הראשונה. פעמיים נוספות היא נזכרת בדיוק באותו כינוי כמי שילדה את שני בני יוסף.¹ חלק מן הפרשנים מתלבטים בזהותו של 'פוטי פרע כהן אן'. לדעת אחדים מהם מדובר בפוטיפר סריס פרעה שר הטבחים ואם-כן יש צורך להסביר את השינוי שחל בשמו,² ולשיטות אחרות 'אין זה פוטיפר'.³

במפתיע אנו מוצאים זיהוי שונה לחלוטין לדמותה של אשת יוסף, דמות כמעט אנונימית בפסוקים עצמם, בתרגום יונתן בן עוזיאל:⁴ 'קרא פרעה שמה דיוסף

1 בראשית מ"א, נ; שם, מ"ו, כ: 'אשר ילדה לו אסנת בת פוטי פרע כהן אן'.

2 רש"י, רמב"ן ועוד.

3 רשב"ם שם.

4 חי במאה האחרונה שלפני החורבן. גדול תלמידיו של הלל הזקן: 'תנו רבנן שמונים תלמידים היו לו להלל הזקן, שלשים מהן ראויים שתשרה עליהן שכונה כמשה רבינו ושלשים מהן ראויים שתעמוד להם חמה כיהושע בן נון, עשרים בינונים. גדול שבכולן יונתן בן עוזיאל, ... אמרו עליו על יונתן בן עוזיאל בשעה שיושב ועוסק בתורה כל עוף שפורח עליו מיד נשרף'. סוכה כח, ע"א. במחקר מכונה תרגום זה "המיוחס ליונתן" ונקבע שהתרגום כפי שמצוי בידינו נערך במאה השמינית לספירה וזאת

גברא דטמירן מפרסם ויהב ליה ית אסנת דילידת דינה...⁵ אסנת – בתם של דינה בת יעקב ושכם, הוא שכם בן חמור עליו מספר הכתוב: 'וַתֵּצֵא דִינָה בַת לְאָה אֲשֶׁר לְדָהָ לְיַעֲקֹב לְרֵאוֹת בְּבָנוֹת הָאָרֶץ: וַיָּרָא אֹתָהּ שָׂכָם בֶּן חַמּוֹר הַחִוִּי נָשִׂיא הָאָרֶץ וַיִּקַּח אֹתָהּ וַיִּשְׁכַּב אִתָּהּ וַיַּעֲנֶה': (בראשית לד, א–ב). אסנת בזיהוי זה נזכרת גם במסכת סופרים (פרק עשרים ואחת משנה ט), בפרקי דרבי אליעזר (פרק לה ופרק לז), בפירוש רבנו בחיי על התורה, בפירוש דעת זקנים מבעלי התוספות, וכן בדברי חזקוני ובעל הכתב והקבלה (בראשית מא, מה).⁶

מובן כי אין זה פשוטו של מקרא ולכן לא הוזכר זיהוי זה אצל רוב רובם של הפרשנים.

השאלה המתבקשת היא מדוע רואים המדרש וחלק מן הפרשנים צורך להרחיק כל-כך מפשוטו של מקרא ולקבוע כי אסנת היא בתה של דינה. בעל באר מים חיים דן בשאלה זו ואומר: 'קשה איך לקח יוסף אשה במצרים שהיא מבנות חם המקוללן וכמה הזהירו אברהם ויצחק שלא יקחו מבנות כנען עבד עבדים והיה לו לבקש מזרע של שם'.⁷

על-סמך חומר מאוחר המצוי בו כגון שמות שתי נשותיו של מוחמד. כך טוען א' שנאן, עולמה של ספרות האגדה, תל-אביב 1996; לדעתו ייחוס תרגום יונתן לתורה לתנא יונתן בן עוזיאל בטעות יסודו. הוא מוסיף כי 'שאלת זמנו סבוכה ביותר. מצד אחד ניתן לזהות בתרגום זה יסודות קדומים ביותר... אך מצד אחר יש בתרגום זה סימנים ברורים לאיחור... שם, עמ' 90. אף י' היינמן, אגדות ותולדותיהן, ירושלים 1974; (להלן: היינמן, אגדות), דן באריכות בשאלת קדמות התרגומים הארץ-ישראליים (שם, פרק עשירי) ומציין כי בעקבות מחקרים אחרונים 'השאלה אינה עוד אם אמנם מצויים בתרגומים הללו יסודות קדומים, אלא אם נוכל בשל כך להחזיק את כל התרגום הארץ ישראלי כולו, על מהדורותיו השונות בחזקת קדום... מתחזק והולך הרושם – מתוך מספר ניכר של מחקרים... ובדיקות חדשות... – שאכן רב משקלו של החומר הקדום שנשתמר בתרגומים אלו, הן מבחינת היקפו והן מבחינת ערכו'. שם, עמ' 149. וכן עיין עמ' 143–144 ובדוגמאות שם.

5 אף בפסוק נ' מתרגם: אסנת שגדלה בבית פוטיפר, ושוב בפרק מ"ו פסוק כ: 'אסנת בת דינה וגדלה בבית פוטיפר'.

6 מ' כשר בתורה שלמה מביא מקורות נוספים. עיין בראשית מא, מה אות קיא ובהערות שם.

7 באר מים חיים לפרשת מקץ. שהרי מצרים מבני חם הם: 'ובני חם כוש ומצרים ופוט וכנען' (בראשית י', ו). וכן אומר גם י' היינמן, דרכי האגדה, ירושלים תשי"ד; (להלן: היינמן, דרכי האגדה): 'וגם ראו אותה (את דינה) כאם אסנת אשת יוסף כדי לשמור על טהרת הדם של בניו'. שם, עמ' 82. בסיבות לשלילת זהותה של אסנת כבת חם וזיהויה כשייכת לבית יעקב עוסק בהרחבה רבה V. Aptowitzer במאמרו: 'Asenath the wife of Josef a haggadic literary-historical study'. In : H.U.C. Annual; Cincinnati, Ohio, U.S.A 1924. PP. 239-306, 247–242.

התשובה, אם כן, איננה נעוצה בקושי מקומי בהסבר הפסוקים אלא בקושי רעיוני הקשור ל"מהלך האידיאות" של ספר בראשית ולהנהגתם המפורשת של האבות.

במאמר זה ברצוני להצביע בדרך החיוב על כך שזיהויה של אסנת כבת דינה קשור למהלך השלם הנבנה לאורך כל ספר בראשית. לא רק שאין יוסף יכול לשאת אישה מבנות כנען אלא שראוי ונכון לו לשאת את אסנת מפני שבת דינה היא.

ב.

עיון בפרשנות הנדונה יגלה כי מה שמכסה הכתוב מגלים התלמוד, התרגום, המדרש והפרשנים, וחושפים בפנינו, מלבד זיהויה של אסנת, גם פנים שונות מגלגולי חייה ונפתוליה עד שנישאת ליוסף במצרים. בפרק זה נשווה בין דבריהם של חמישה: תרגום יונתן,⁸ פרקי דרבי אליעזר,⁹ רבנו בחיי,¹⁰ דעת זקנים מבעלי התוספות¹¹

אפטוויצר מוכיח כי מקורם של מדרשים אלו יכול להיות רק יהודי. המקור המוקדם ביותר בו מופיע ספור יוסף ואסנת הוא, לדעתו, בספר יוסף ואסנת מהספרים החיצוניים, שנכתב במאה הראשונה (שם, עמ' 452 והערות 39–40). רמז מוקדם הוא מוצא גם בנוסח לא מוכר של בראשית רבה, מסוף המאה השלישית, (שם, עמ' 254–255 וכן הערה 35; לעניין תיארוך המקורות ראה הערה 4 והערה 9). עיקר עניינו של מאמרו של אפטוויצר הוא ניסיון להוכיח כי אסנת התגיירה, על פי הנאמר בספר יוסף ואסנת, וכך לפתור את בעיית נישואי יוסף לבת חם. עניין גיורה של אסנת מוזכר גם בקהלת רבה פרשה ח פסוק י, ד"ה: 'דבר אחר מדבר בגרים'. נראה כי אם ההתרחקות מבנות חם וכנען היא בגלל מידותיהן הרעות ולא בגלל היותן נוכריות גרידא (כגון רבקה), אין הגיור פותר את הבעיה. תודתי לפרופ' מרק ברגמן על שהפנה את תשומת לבי למאמר זה ודן עמי בתיארוך המקורות.

8 לדברי היינמן 'התרגומים לארמית... בצורתם הנוכחית כולם אינם אלא חלקים של ספרות חז"ל'. (בדרכי האגדה, עמ' 171). וכפי שקובע שנאן 'גם התרגומים משמשים... מקור נאמן ורב ערך להכרת מסורות אגדיות שיצאו מחוג חכמינו'. (שנאן, עולמה של ספרות האגדה, עמ' 91).

9 אף על זמן חיבורו של מדרש זה חלוקות הדעות. בקונטרס המבוא לפדר"א כותב הרד"ל בפירושו את הדברים הבאים: 'הספר הזה הנקרא בפי כל הראשונים פרקי ר"א... הוא החיבור הראשון שחובר בישראל אחרי שנחתם החזון כתיבת ספרי הנבואה, ולא נמצא אתנו חיבור מוקדם בזמן לו'. לשיטתו נכתב המדרש על ידי רבי אליעזר הגדול הוא רבי אליעזר בן הורקנוס תלמידו של רבן יוחנן בן זכאי. 'היינימן, טוען כי הפדר"א נתחבר במאה השמינית תחת שלטון מוסלמי (אגדות, עמ' 183, וכן ראה הערה 13 לפרק שנים עשר ודבריו בעמ' 205). לטענתו ניתן למצוא בפדר"א השפעות מוסלמיות (ראה הדוגמאות שמביא בפרק שנים עשר), אך עם זאת ברור לדעתי כי 'אגדות חז"ל מן הספרות התלמודית מדרשית שמשו לו מקור' (שם, עמ' 196), ובספר משוקעים יסודות קדומים רבים. עוד מוסיף היינימן כי 'לית מאן דפליג שקיימת זיקה הדוקה בין ספרנו לבין התרגומים הארץ-ישראלים במהדורותיהם השונות. אלא שחלוקות הדעות מי שמש מקור למי. רוב המלומדים קובעים בפסקנות שפרקי אליעזר הוא המקור שממנו שאבו התרגומים שלפנינו'. עם זאת הוא מוסיף כי 'ייתכן בהחלט

וחזקוני.¹² נצביע על נקודות הדמיון והשוני, נעמוד על משמעות הפרטים השונים כפי שהם מובאים במקורות וננסה להצביע על מגמת הדברים.¹³

שני מרכיבים מופיעים בכל המקורות בהם אנו עוסקים:
א. זיהויה של אסנת כבתם של שכם ודינה.

ב. קיומו של כתב כל-שהוא שנשאה עליה.

בשאר הפרטים נמצא לעתים זהות, דמיון או שוני בין הפרשנים השונים. נצביע על-כך וננסה להסביר. השאלה הראשונה אליה נידרש היא מדוע עוזבת אסנת את בית יעקב. התרגום אינו דן בשאלה זו, ואילו אצל פרשנים מסוימים נוכל להבחין בניואנסים שונים בתיאור הסיבה והאופן של העזיבה. פדר"א וחזקוני מציינים כי ביקשו בני יעקב להרגה, ופדר"א מוסיף את הסיבה: 'שיאמרו שיש בית זנות באהלי יעקב'. לדעת רבנו בחיי גירשה יעקב מביתו, בלא שמוזכרת הסיבה לכך, ואילו חזקוני, שהזכיר אמנם את רצון האחים להרגה כסיבה לגלותה של אסנת מבית זקנה, מוסיף גם הוא כי יעקב גירשה מביתו. לעומת הגירוש (רבנו בחיי וחזקוני) וההשלכה (דעת זקנים), משתמש פדר"א בפועל בעל משמעות שונה לחלוטין: ושלחה והלכה. האם גירוש יש כאן או שמא שליחות?

כפילות דומה מופיעה בפסוקים אחרי חטא אדם הראשון:

**וַיִּשְׁלַחְהוּ יְדוּד אֱלֹהִים מִגֵּן עֵדֶן לְעִבַד אֶת הָאֲדָמָה אֲשֶׁר לָקַח מִשָּׂם:
וַיִּגְרֹשׁ אֶת הָאָדָם וַיִּשְׁכַּן מִקֶּדֶם לְגֵן עֵדֶן אֶת הַכְּרָבִים וְאֵת לֵהט הַחֲרִיב
הַמְתֵּהֶפְכֶת לְשֹׁמֵר אֶת דְּרָךְ עֵץ הַחַיִּים: (בראשית ג, כג-כד)**

לטעון שהתרגומים הם ששימשו אחד ממקורותיו החשובים של המחבר. (שם, עמ' 197). עוד על זמנם של התרגומים ראה לעיל הערה 4.

10 רבנו בחיי בן אשר. תלמיד הרשב"א. סרגוסה, מאה י"ג.

11 פירוש המיוחס לבעלי התוספות, צרפת. מאות י"ב-י"ג.

12 חי בסוף תקופת בעלי התוספות בצרפת הצפונית באמצע המאה הי"ג, בן דורו של הרמב"ן הצעיר ממנו. על חזקוני ופירושו לתורה עיין בהקדמתו של ח' ד' שעוועל לפירושי חזקוני בהוצאת מוסד הרב קוק. בהסבר דרכו הפרשנית של חזקוני קובע שעוועל כי 'דרכו הוא דרך הפשט' (שם, עמ' 8). וכן בהמשך: 'קיצורו של דבר פירושו של החזקוני על התורה הוא אוצר בלום לנימוקי החומש על דרך הפשט' (עמ' 11). נראה לאמר כי במקומו ישנה חריגה מכלל זה. ואולי, כפי שנראה בהמשך, אף שאין זה פשוטו של מקרא במובן המקובל, יש כאן משום פשט העניין בכללותו.

13 המקורות בשלמותם מובאים בנספח למאמר.

בעל השפת אמת מסביר את הכפילות ואומר: 'ופירוש וישלחהו הוא שליחות ג"כ, שהקב"ה שלח את האדם לתקן העולמות השפלים...'. (בראשית, פרשת בראשית, תרמ"ד). גם עונש לאדם על חטאו יש כאן אך גם שליחות המוטלת עליו מעתה ואילך. אף ביחס לאסנת כך: בעוד האחים בוחרים להעניש את אסנת על חטא שלא חטאה, בוחר יעקב להטיל על כתפיה גירוש שיש עמו שליחות: לשאת על לוח לבה בתוככי טומאת מצרים את כתב זהותה העברית.

אסנת נושאת את השליחות שמטיל עליה יעקב. עליה ממש – "כתב דעליה" (התרגום). היא נושאת אותו על צווארה (רבנו בחיי) כקמיע (דעת זקנים וחזקוני), שהוא לדברי פדר"א ציץ של זהב. תוכן הכתב מכוון ישירות לשליחות כפי שרואה אותה יעקב: לשיטת התרגום יוסף קורא בכתב זה ציווי (נסיבית=שא) לשאת את אסנת בת דינה לאישה, ויעקב כשמגיע למצרים מברר האם נתמלאה השליחות, כפי שעולה מדברי התרגום לפסוק ח-ט' בפרק מח: וַיָּבֹא יִשְׂרָאֵל אֶת בְּנֵי יוֹסֵף וַיֹּאמְרוּ מִי אֵלֶּה: וַיֹּאמְרוּ יוֹסֵף אֶל אָבִיו בְּנֵי הֵם אֲשֶׁר נָתַן לִי אֱלֹהִים בְּזֶה וַיֹּאמְרוּ קָחֵם נָא אֵלַי וְאֶבְרַכֵּם: ומתרגם יונתן את שאלת יעקב: 'מן מאן אתילידו לך אילין' ממי נולדו לך אלה. רק אחרי תשובת יוסף 'בני הם אשר נתן לי אלוקים בזה' – בזה הכתב שנשאה אסנת על צווארה¹⁴ בו כתוב היה שא אותה לאשה – מוכן יעקב לברכם: 'קחם נא אלי ואברכם'.

דעת זקנים ובעקבותיהם חזקוני¹⁵ אינם מציינים מה היה כתוב בקמיע בעוד שלדעת רבנו בחיי האומר 'וכתוב בו כל המדבק בך מדבק בזרעו של יעקב', נושאת אסנת על צווארה את ייחוסה וזהותה העבריים באופן מפורש. לדעת פדר"א 'שם הקודש כתוב בו' על אותו ציץ זהב שתלה לה יעקב על צווארה, ולכן אסנת 'שראויה היתה ליוסף' (שם, שם) הולכת אל יוסף ש'שם שמים שגור בפיו'.¹⁶ ואכן ניתן להצביע על נקודות קישור רבות בין סיפורו וגלגוליו של יוסף לבין סיפורה וגלגוליה של אסנת

14 וכפי שמסבירים חז"ל, מילת 'זה' מורה על הצבעה על הדבר באצבע: 'ד"א החדש הזה לכם זה אחד מד' דברים שהראה הקב"ה למשה באצבעו לפי שהיה מתקשה בהן הראהו' – שמו"ר פרשה טו, כח. וכן שמו"ר פרשה כג, טו: 'ועולי הים כל אחד ואחד מראה באצבעו ואומר זה אלי ואנוהו...'. ועוד. אף רש"י בפירושו לפסוק הולך בכיוון זה: 'בזה – הראה לו שטר אירוסין ושטר כתובה, ובקש יוסף רחמים על הדבר ונחה עליו [על יעקב] רוח הקודש'. נראה שבשטר האירוסין רומז רש"י לדברי התרגום שהבאנו.

15 ראה פירוש חזקוני במהדורת שעוועל בראשית מא, מה הערות 36-37.

16 רש"י, בראשית לט, ג; ועיין עוד תנחומא, וישב, ח: 'שלא היה שמו של הקב"ה אז מפיו'.

ואולי ניתן לומר שהמקורות בהם אנו עוסקים בונים את סיפורה של אסנת מבחינה מסוימת בדמות סיפורו של יוסף. נצביע על כמה מן הנקודות המשותפות לשני הסיפורים:

גם יוסף וגם אסנת גולים מבית יעקב אחרי שהאחים רוצים להרגם. אצל שניהם נקודת היציאה היא שכם והם מגיעים לבית פוטיפר. שניהם מתמודדים עם גילוי עריות או תוצאותיו, ואצל שניהם חל מהפך מבירא עמיקתא לאיגרא רמא. שמא ניתן לומר כי שניהם זוכים להיפוך מוחלט במצבם בגלל הקשר העמוק לבית אבא אף בתוככי טומאת מצרים: יוסף משום ששם שמים שגור על פיו, זוכה ודמות דיוקנו של אביו נגלית לו בחלון ברגע של משבר,¹⁷ ואסנת מפני ששם הקודש החקוק על ציץ הזהב שנתן לה זקנה, תלוי לה על לוח לבה.

התרגום ורבנו בחיי אינם מציינים באיזה אופן הגיעה אסנת למצרים ולבית פוטיפר, בעוד האחרים מציינים את הגעתה שמה בדרך ניסית (דעת זקנים), על-ידי המלאך מיכאל (פדר"א),¹⁸ או על-ידי המלאך גבריאל (חזקוני). על-פי דברי הפדר"א אסנת מגיעה לבית פוטיפר לפני יוסף, היא גדלה שם כבת 'וכשירד יוסף למצרים לקחה לו לאשה'. אף אופן נישואיה של אסנת ליוסף זוכה לפירושים שונים: התרגום, פדר"א ורבנו בחיי מציינים רק את עובדת לקיחתה לאישה על-ידי יוסף. דעת זקנים וחזקוני בעקבותיהם ממלאים את פערי המידע גם בחלק זה של הסיפור:

וכשעבר יוסף בכל ארץ מצרים יצאו כל הנשים לראות יפיו של יוסף
כדכתיב בנות צעדה עלי שור וכל אחת זורקת לו חפץ או תכשיט
וזו לא היה לה מה לזרוק וזרקה לו הקמיע שהיה בצוארה ועיין בו
וראה שהיא מזרעו של יעקב ונשאה.

בתיאור זה אסנת פעילה ויוזמת ולראשונה נפרדת מן הקמיע שעל צווארה. גם היא יודעת מה שהכול יודעים: כי יוסף עברי הוא,¹⁹ והיא משליכה נפשה מנגד. מסירות

17 עיין סוטה לו ע"ב.

18 ראה גם מסכת סופרים פרק עשרים ואחת, משנה ט: 'בת שש שנים היתה דינה כשהולידה את אסנת משכם... וירד מיכאל והולכה לבית פוטיפר.'

19 אשת פוטיפר: בראשית לט, פס' יד, יז; שר הטבחים - שם, מא, יב; המצרים בבית המלך - שם, מג, לב.

נפש יש כאן, שכן אם לא יישיא אותה יוסף לאישה – היא תישאר ללא הקמיע, ללא הקשר היחיד שלה למקורה ולשורשיה. ויוסף מש"נסתכל" "ועיין בו" – אכן מוצא את אשר ביקשה נפשו ושב לדבוק בבית אביו. יוסף יודע שיום יבוא והוא יתבקש ליתן דין וחשבון על מעשיו ואכן באמצעות הכתב המוצנע אצלו הוא מוכיח ליעקב כי צאצאיו אינם מבני חם אלא מבני יעקב: 'והוא שאמר לאביו בני הם אשר נתן לי אלהים בזה – הראה לו הכתב הזה'.

נקודה נוספת הראויה לעיון היא הסבר שמה של אסנת המופיע בדברי רבנו בחיי וחזקוני: 'לפי שגרשה יעקב מביתו והושיבה בתוך סנה אחד נקראת אסנת' (רבנו בחיי). 'בא יעקב... וגרשה מביתו והחביאה עצמה בין הקוצים והברקנים ועל שם הסנה נקראת אסנת' (חזקוני).²⁰ לדעת שניהם קרויה אסנת על-שם הסנה, אלא שלפי פרוש אחד יעקב החביאה שם להגן עליה ולפי פרוש שני היא החביאה עצמה כדי להינצל.²¹

אך לא רק הגנה מסמל הסנה. יותר מכך הוא מסמל תחילתה של גאולה ונקודת מפנה בחיי העם: 'וַיֵּרָא מִלְאָךְ יְדוּד אֱלֹהֵי בְלֶבֶת אִשׁ מֵתוֹךְ הַסֶּנֶה וַיֵּרָא וְהָיָה הַסֶּנֶה בְּעֵר בָּאֵשׁ וְהַסֶּנֶה אֵינְנוֹ אֶקָּל' (שמות ג, ב). 'רבי אליעזר אומר: מה הסנה שפל מכל האלנות שבעולם כך היו ישראל שפלים וירודים למצרים לפיכך נגלה עליהם הקב"ה וגאלם... דוקא מתוך הסנה 'ללמדך שאין מקום פנוי בלא שכינה אפילו סנה' (שמו"ר ב, ה). מעניין כי אף בהתגלות המלאך בסנה נמצא מחלוקת חכמים בשאלה מי הוא המלאך המתגלה: 'רבי יוחנן אמר: זה מיכאל, רבי חנינא אמר: זה גבריאל.²² מיכאל הוא הממונה על ישועתם של ישראל וגבריאל הוא השר המגן על משה.²³ הפדר"א, שמצייר את יעקב כמי שמטיל על כתפי אסנת שליחות שסופה

20 ראה גם במקורות שמביא בעל התורה שלמה, לעיל הערה 6.

21 כאן המקום להעיר כי רבנו בחיי וחזקוני הולכים בעקבות חז"ל (ואף בדרכו של המקרא עצמו) בדרשם את שמה של אסנת, שכן חכמים ראו את 'השמות הפרטיים כמורים על קורות האדם ועל אופיו' (היינמן, דרכי האגדה עמ' 111) וראה שם באריכות. העיקרון בא בדברי חז"ל כמה פעמים, כגון: 'עשו מלחמה את ברע וגו' – רבי מאיר היה דורש שמות רבי יהושע בן קרחה היה דורש שמות: ברע שהיה בן רע, ברשע שהיה בן רשע, שנאב שהיה שואב ממון, ושמאבר שהיה פורח ומביא ממון, ומלך בלע היא צוער שנתבלעו דיוריה' (ב"ר, מב, ה). וכן ביומא פג ע"ב: 'רבי מאיר הוה דייק בשמא רבי יהודה ורבי יוסי לא הוו דייקו בשמא'. ועוד מקורות רבים.

22 שמות רבה, שם, שם.

23 שם, פירוש המהרז"ו [זאב וואלף איינהורן].

גאולה, אומר שמושיעם של ישראל – המלאך מיכאל – הוא המורידה מצרימה, ואילו חזקוני, המדגיש את פן הגירוש ואת הצורך של אסנת להחביא עצמה בתוך הסנה כדי להינצל, אומר כי המלאך המגן – גבריאל – הוא המורידה מצרימה. נראה אפוא שבהסבר שמה וגילגוליה של אסנת מתוך קישורו לסנה אנו נרמזים על-כך שההיסטוריה הפרטית של אסנת משיקה להיסטוריה הכללית של העם.

ג.

מה משמעות ההבדלים שהצגנו לעיל?

כדי לענות על שאלת המשמעות אנו נדרשים להרחבת היריעה ולמבט מקיף יותר, שכן ההבדלים בין המקורות השונים נובעים, כפי הנראה לי, מתפיסה שונה של מגמת הדברים. השאלה הנידונה "מאחורי הקלעים" של הפרשנות היא האם לפנינו סיפור של גירוש או שמה ניצבים אנו לפני סיפור של שליחות. נראה כי זו שאלת מפתח לאורך כל ספר בראשית, והפרשנות המזהה את אסנת כבת דינה ושכם מוסיפה גם את דמותה לשרשרת הדמויות שנעות בין שני קטבים אלו.²⁴

שורש הדברים נעוץ כאמור בגירוש-שילוחו של אדם הראשון מגן עדן, ודברי השפת אמת לפיהם 'פירוש וישלחוהו [בנוסף על הפועל 'ויגרש', י"ש] הוא שליחות ג"כ, שהקב"ה שלח את האדם לתקן העולמות השפלים' מהווים מפתח להתבוננות לא רק בפרשת אדם הראשון אלא בכל סיפורי ספר בראשית. ננסה לסקור את המהלך בקיצור נמרץ, סקירה שתאפשר לבחון את מקומה של אסנת ברצף הדמויות שיוצג להלן.²⁵

קין טוען כלפי הקב"ה 'הן גרשת אותי היום מעל פני האדמה' ואולי ניתן לראות

24 כדרכם של חז"ל שבעיניהם 'כל כתבי הקודש היו... לא ספר חד-גוני, אבל ספר אחד, ובכל תוקף השתדלו להוכיח את אחדותו, ראשית על-ידי ישוב כל מה שהיה יכול להיראות כסתירה, ושנית על-ידי הבלטת היחס הפנימי שבין כל חלקיו' (היינמן, דרכי האגדה, עמ' 57). לדעת הכותב 'בולטת השתדלותם (של חז"ל) לקשור את תיאורי המקרא אלה באלה ולמצוא איזו אחדות המקיפה את הפרטים הבודדים' [ההדגשות שלי – י"ש] (שם, עמ' 60). ברצוני להתוות קווים מספר להבנת אחדות זו בספר בראשית, תוך הסתמכות על דברי חז"ל והבנה כי אף אם 'לבושיה (של האגדה) הם תלוי זמן' מוטל עלינו לחשוף את 'אמיתותה הנצחית', כדברי יעקב אלבוים, בספרו להבין דברי חכמים, ירושלים תשס"א, עמ' 380 בהסברו ל'מאמר על ההגדות' מאת הרמח"ל.

25 בסקירה זו נדון באירועים המרכזיים בספר בראשית, אך מפאת קוצר היריעה לא נתייחס לכולם. את המשכו של המהלך המוצע ניתן למצוא אף בספר שמות.

באות שמטביע הקב"ה על מצחו מעין שליחות שתפקידה להזהיר את האנושות מפני שפיכות דמים. נח חווה "גירוש בזעיר אנפין" בשהותו בתוך התיבה, וחז"ל מבקרים אותו בעקיפין²⁶ על שממלא את צו ד' ובונה תיבה מבלי להציב עצמו כשליח האנושות בניסיון להצילה מכלייה כפי שיעשה אברהם מאוחר יותר. אף את סיפור דור הפלגה ניתן לבחון בעין זו. אנשי דור הפלגה נוטלים על עצמם שליחות: 'הבה נבנה לנו עיר ומגדל וראשו בשמים ונעשה לנו שם...'. (שם, יא, ד), וכיוון ששליחותם נושאת את דגל החילול והחילון בבחינת 'וזה החילים'²⁷ לעשות' היא מסתיימת בגירוש: 'ויפץ ד' אותם משם על-פני כל האדמה'.

באופן מפתיע משתמש הכתוב בפועל ש.ל.ח. אפילו בסיפור הצלתו של לוט מסדום ה"מגורשת" מעל פני האדמה: '...ויזכר אלוקים את אברהם וישלח את לוט מתוך ההפיכה' (בראשית יט, כט). הפסוקים הבאים מתארים את מעשיהן של בנות לוט 'שהיו סבורות שנתכלה העולם כדור המבול' (ב"ר, נא, ח). המדרש, הקורא בין השיטין, חושף את השליחות הטמונה בהצלת לוט ובהתנהגות בנותיו: 'א"ר יצחק: "מצאתי דוד עבדי" (תהילים פט, כא) – היכן מצאתיו? בסדום' (ב"ר, מא, ד). תוצאת הצלת לוט היא לידתו של דוד המלך, לפיכך בעצם הצלתו הייתה טמונה שליחות לעתיד. המדרש קורא קריאה שונה את הפסוק: את הסמיכות שבין 'ויזכר אלוקים את אברהם' לבין 'וישלח את לוט מתוך ההפיכה' מסבירים בדרך כלל כהסתכלות לאחור: 'אמר ר' יוחנן: אפילו בשעת כעסו של הקב"ה זוכר את הצדיקים, שנאמר: 'ויהי בשחת אלוקים את ערי הכיכר ויזכר אלוקים את אברהם וישלח את לוט מתוך ההפיכה'" (ברכות נ"ד, ב).²⁸ לעומת זאת, על-פי המדרש הנדון, מסתכל הקב"ה

26 עיין רש"י ו, ט: 'יש מרבותינו דורשין אותו לשבח... ויש שדורשים אותו לגנאי: לפי דורו היה צדיק ואילו היה בדורו של אברהם אבינו לא היה נחשב לכלום'. וכן ב"ר ל, ט. אף מדברי התנחומא לבראשית נח, ה יכולה להשתמע, מלבד הערכה על עמידתו מול אנשי דורו, גם ביקורת לנח הדואג לעצמו ולביתו בלבד: עשה לך תבת עצי גופר – א"ר הונא בשם רבי יוסי: ק"כ שנה היה מתרה הקב"ה בדור המבול שמה יעשו תשובה. כיון שלא עשו תשובה א"ל עשה לך תבת עצי גופר. עמד נח ועשה תשובה ונטע ארזים והיו אומרים לו ארזים אלו למה? אמר להן: הקב"ה מבקש להביא מבול לעולם ואמר לי לעשות תיבה כדי שאמלט בה אני וביתי. והיו משחקין ממנו ומלעיגין בדבריו והיה משקה אותן ארזין והן גדלין והיו אומרים לו מה אתה עושה? ומשיב להן כענין הזה והיו מלעיגין עליו. לסוף ימים קצצן והיה מנסרן והיו אומרים לו מה אתה עושה? ואומר להן כך והיה מתרה בהן. כיון שלא עשו תשובה מיד הביא עליהן מבול שנאמר וימח את כל היקום'.

27 עיין רש"י לבראשית ט, כ.

28 אף בפירוש הקושר בין זכירתו של אברהם לזו של לוט ההתייחסות היא לשעבר: 'מה זכירה נזכר לו?

לעתיד, עתידו של עם ישראל, ורואה בו, בעתיד זה, את הסיבה להצלחתו של לוט. השימוש בפועל ש.ל.ח. רומז לטיב ההצלה ולסיבתה: הצלה שיש עמה שליחות "לתקן העולמות השפלים" בהמשך ההיסטוריה.

סיפור הגירוש הבא הוא גירוש ישמעאל, והוא קשור בסיפור ההפרדה ההולכת ונבנית בין מי שיהיו אבות האומה הישראלית לבין מי שייחדו אל מחוץ למעגל זה. שרה אומרת לאברהם: 'גרש האמה הזאת ואת בנה כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק' (שם, כא, 1). אף על פי שהקב"ה אומר לאברהם 'אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה' (שם, יב), אברהם פועל באופן שונה במקצת: '...ויקח לחם וחמת מים ויתן אל הגר שם על שכמה ואת הילד וישלחה...' (שם, יד) האם לא חיזק הקב"ה את מגמת הגירוש דווקא? האם הופך אברהם את צו הגירוש לצו של שליחות? ומה טיבה של השליחות שמטיל אברהם על כתפי הגר וישמעאל? ושמא על אף שמכיר אברהם בצורך לגרש את ישמעאל הוא מתפלל גם על השליחות המיוחדת לו בבחינת 'לו ישמעאל יחיה לפניך'.²⁹

הפעם הבאה בה יתגלו שוב שני הקטבים הללו במלוא עוצמתם היא בברכת יצחק לבניו. רבקה, במנעה מיצחק לתת את הברכה לעשו, יוצרת מציאות של הפרדה וגירוש בין הבנים ובין העמים. תוכניתו של יצחק הייתה שונה: אף על פי שמלכתחילה השאיר את ברכת אברהם ליעקב, רצה לתת ברכה כלכלית ושלטונית לעשו דווקא. האומנם היה עיוור כל-כך למציאות? תשובות רבות ניתנו לשאלה זו אך, אנו נתמקד רק בתשובה הקשורה לעיווננו.

בענין ברכת יצחק שרצה ליתנה לעשו... כי יעקב ועשו היו מיוחדין לב' עולמות כמ"ש עשו איש שדה ויעקב יושב אהלים ואם היה עשו מתקן מעשיו היה הוא כמו זבולון עם יששכר והוא היה מושל על כל האומות להכין הכל לקרב אל הקדושה... דרך זה רצה יצחק

שתיקה ששתק לאברהם. בשעה שאמר אברהם על שרה אשתו אחותי היא היה יודע ושותק' (ב"ר, נא, 1). וכן עיין רש"י לבראשית יט, כט.

29 בראשית יז, יח. ואכן בעקבות בקשת אברהם הקב"ה מייחד תפקיד – שליחות – גם לישמעאל: 'ולישמעאל שמעתיך...' (שם, כ).

30 שפת אמת, בראשית, פרשת תולדות, תרנ"א. ועיין גם ספורנו, בראשית, כז, כט.

להנחיל לעשו.³⁰

יצחק שואף לתקן את עשו על-ידי חיבורו ליעקב ויצירת שיתוף ביניהם על-פי הדגם שיתקיים בהמשך בין יששכר לזבולון. באמצעות נתינת הברכות מנסה יצחק להטיל על כתפי עשו שליחות טרם זמנה, ואילו רבקה מבינה ששליחות זו לא תצלח והגירוש הכרחי על-מנת שיעקב יוכל למלא את שליחותו הוא.

ותכהין עיניו מראות – דבר אחר: מראת – מכוח אותה ראה. שבשעה שעקד אברהם אבינו את בנו על גבי המזבח בכו מלאכי השרת...ונשרו דמעות מעיניהם לתוך עיניו והיו רשומות בתוך עיניו וכיון שהזקין כהו עיניו... (ב"ר, סה, י).

משמעות דברי המדרש היא, שהעקידה קובעת אצל יצחק יכולת ראייה עתידית היוצרת עיוורון לעכשווי, לזמני. דמעות המלאכים בעת העקידה, דמעות "הרשומות בתוך עיניו", מקרבות את יצחק לעולם של מעלה ומרחיקות אותו מעולם של מטה. יצחק רואה את העולם כפי שהוא עתיד להיות בשלמותו³¹ ואילו הוא שואף, ואכן בעולם העתידי יהיה שיתוף בין יעקב לעשו. רבקה לעומתו, מכוח ה"בינה היתרה" ומכוח הנבואה שקיבלה, מבינה שהשיתוף לא יכול להתממש עתה: 'שני גויים בבטןך ושני לאומים ממעיך יפרדו...'. (בראשית, כה, כג). רבקה אינה יכולה לגלות את תוכן הנבואה ליצחק לא מפני שיראה ממנו³² או מפני שנהגה דרך מוסר וצניעות³³ או מפני שאינה צריכה לגלות נבואה לנביא,³⁴ אלא מפני שמהותית אין נבואה על היפרדות מיועדת ליצחק המוביל אל התיקון השלם – אל השליחות – בעתיד. רבקה כאמור מבינה שהתנאי למימוש שליחותו של יעקב הוא ההיפרדות מעל עשו ולכן היא מחויבת לפעול לבדה.

משלב זה ואילך הופכת התמונה מורכבת הרבה יותר, שכן שתי הבחינות – של השליחות ושל הגירוש – ישמשו יחדיו אצל יעקב ובניו. סופו של סיפור הברכות

31 ולכן אף שמו – יצחק – בעתיד. עיין: ר' שמשון רפאל הירש, בראשית יז, ו. וכן ראה: י' בן נון, 'פרשיות יצחק', מגדים כה (תשנ"ו), עמ' 35–43.

32 הנצי"ב בפירושו העמק דבר לבראשית כד, סה.

33 רמב"ן שם, כז, ד.

34 שם, שם.

הוא בגירושו – ניתוקו של יעקב מבית אביו:

וַיִּגְדַּל לְרַבְקָה אֶת דְּבָרֵי עֲשׂוֹ בְנֵה הַגָּדֹל וַתִּשְׁלַח וַתִּקְרָא לְיַעֲקֹב בְּנֵה
הַקָּטָן וַתֹּאמֶר אֵלָיו הִנֵּה עֲשׂוֹ אָחִיךָ מִתְנַחֵם לָךְ לְהַרְגֶּךָ: וְעַתָּה בְּנֵי
שְׂמֵעַ בְּקֻלִּי וְקוּם בָּרַח לָךְ אֶל לָבָן אָחִי חֲרָנָה: ... (כז, מב-מג)

רבקה יודעת כי עתה יעקב חייב לברוח, שכן זה ביטויה של ההיסטוריה העכשווית: בריחה, גלות וגירוש. אך עם זאת היא רוצה להטיל על יעקב הגולה לבית לבן גם שליחות, ולכן לפני יצחק אין מציגה את הסיבה ה"מיידית" לבריחה (הפחד מעשו), אלא את הסיבה הקשורה במימוש שליחותו של יעקב – הנישואין: 'ותאמר רבקה אל יצחק קצתי בחיי מפני בנות חת אם לקח יעקב אשה מבנות חת כאלה מבנות הארץ למה לי חיים' (שם, פס' מו). הייעוד והשליחות – קבלת ברכת אברהם והצו על בניין הבית היהודי – אינם יכולים להינתן מתוך פחד מן המתרחש עתה אלא רק מתוך הראייה העתידית, זו המיוחדת ליצחק:

וַיִּקְרָא יִצְחָק אֶל יַעֲקֹב וַיְבָרֶךְ אֹתוֹ וַיִּצְוֵהוּ וַיֹּאמֶר לוֹ לֹא תִקַּח אִשָּׁה
מִבְּנוֹת כְּנָעַן: קוּם לָךְ פְּדָנָה אָרֶם בֵּיתָה בְּתוֹאֵל אָבִי אִמְךָ וְקַח לָךְ מִשָּׁם
אִשָּׁה מִבְּנוֹת לָבָן אָחִי אִמְךָ: וְאֵל שְׂדֵי יִבְרָה אֶתְךָ וַיִּפְרָה וַיִּרְבֶּה וְהָיִיתָ
לְקַהֲל עַמִּים: וַיִּתֵּן לָךְ אֶת בְּרִפְתֵּי אַבְרָהָם לָךְ וּלְזָרְעֶךָ אֶתְךָ לְרִשְׁתְּךָ אֶת
אָרֶץ מִגְרִיף אֲשֶׁר נָתַן אֱלֹהִים לְאַבְרָהָם: וַיִּשְׁלַח יִצְחָק אֶת יַעֲקֹב וַיֵּלֶךְ
פְּדָנָה אָרֶם אֶל לָבָן בֶּן בְּתוֹאֵל הָאֲרָמִי אָחִי רַבְקָה אִם יַעֲקֹב וְעֲשׂוֹ:
(כח, ב-ה)

רבקה יודעת כי מעתה יצטרך יעקב להתמודד עם שליחות מתוך מצב של גלות וגירוש, ודואגת, לכן, שיקבל שני ציוויים בעלי מהות הפוכה: מיצחק אביו יקבל יעקב שליחות לבנות את בית ישראל. מרבקה אמו, שמבינה אל נכון ששלב הגירוש הוא תנאי הכרחי וקודם למימוש השליחות, הוא יקבל את הציווי לברוח. יעקב מגורש ונשלח בזמנית, ואכן כך מבין זאת גם הוא: וישמע יעקב אל אביו ואל אמו וילך פדנה ארם: (שם, פס' ז)³⁵.

35 אף המאבק במלאך עומד כולו בסימן זה ומסתיים בבקשת המלאך: 'שלחני כי עלה השחר' (בראשית לב, כו) ובתשובת יעקב 'לא אשלחך כי אם ברכתני...'.

אף סיפורו של יוסף, בנו האהוב של יעקב ש'זיו איקונין שלו דומה לו וכל מה שאירע לזה אירע לזה,³⁶ נע באופן מובהק בין שני הקטבים: הגירוש והשליחות. האחים מגרשים אותו מבית אביו, משליכים אותו אל הבור ומוכרים אותו לישמעאלים אך יוסף עצמו מפענח את הגירוש שחוה כשליחות:

וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל אָחָיו גִּשׁוּ נָא אֵלַי וַיִּגָּשׁוּ וַיֹּאמֶר אֲנִי יוֹסֵף אָחֵיכֶם אֲשֶׁר מְכַרְתֶּם אֹתִי מִצְרַיִם: וְעַתָּה אֶל תַּעֲצְבוּ וְאֵל יַחַר בְּעֵינֵיכֶם כִּי מְכַרְתֶּם אֹתִי הֲנֵה כִּי לְמַחֲיָה שָׁלַחֲנִי אֱלֹהִים לְפָנֵיכֶם: כִּי זֶה שְׁנַתִּים הָרַעַב בְּקֶרֶב הָאָרֶץ וְעוֹד חָמֵשׁ שָׁנִים אֲשֶׁר אֵין חֲרִישׁ וְקָצִיר: וַיִּשְׁלַחֲנִי אֱלֹהִים לְפָנֵיכֶם לְשׁוּם לָכֶם שְׂאֵרֵיט בְּאֶרֶץ וְלִהְיֹת לָכֶם לְפָלִיטָה גְדֹלָה: וְעַתָּה לֹא אֲתֶם שָׁלַחְתֶּם אֹתִי הֲנֵה כִּי הֵאֱלֵהֶם וַיִּשְׁיֹמְנִי לְאָב לְפָרְעָה וּלְאָדוֹן לְכָל בֵּיתוֹ וּמִשָּׁל בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם: (בראשית מה, ד-ח)

הפרשנות שנותן יוסף לאירועים נעוצה בהבנת התפקיד שהטיל עליו יעקב אביו עשרים ושתיים שנה קודם לכן:

וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל אֶל יוֹסֵף הֲלוֹא אָחִיךָ רַעִים בְּשִׁכְּם לָכֶה וְאֲשַׁלַּחְךָ אֲלֵיהֶם וַיֹּאמֶר לוֹ הֲנִינִי:³⁷ וַיֹּאמֶר לוֹ לָךְ נָא רְאֵה אֶת שְׁלוֹם אָחִיךָ וְאֶת שְׁלוֹם הַצֹּאן וְהַשְּׂבִינִי דָבָר וַיִּשְׁלַחֵהוּ מֵעֵמֶק חֲבֹרֹן וַיָּבֵא שְׁכֵמָה: (בראשית לז, יג-יד).

יעקב, המודע לכך שעל יוסף יהיה להתמודד הן עם הגירוש והן עם השליחות, נוקט בלשון המשלבת את לשון שני הוריו ומקפלת בתוכה את שני הפנים: רבקה אמרה לו: 'קום ברח לך', לשונו של יצחק היתה כאמור לשון של שליחות: 'וישלח יצחק את יעקב... ויעקב אומר ליוסף: "לכה ואשלחך"'. הבנת השליחות מתעצמת ומעמיקה ככל שהמאבק על מימושה גדול יותר: שליחות מתוך מצב של גירוש.

מעתה יקל עלינו להבין את מקומה של אסנת ברצף שתיארנו. גם סיפור אסנת כפי

36 רש"י, בראשית לז, א.

37 בלשון זו בדיוק מטיל הקב"ה על משה את תפקידו: 'ועתה הנה צעקת בני ישראל בקאה אלי וגם באיתי את הלחץ אשר מצרים לחצים אתם: ועתה לכה ואשלחך אל פרעה והוצא את עמי בני ישראל ממצרים: (שמות ג, ט-י). תחילת הגלות ותחילת הגאולה שתיהן בלשון זהה של שליחות.

שהוא מתואר בדברי הפרשנים שהבאנו נע בין הקטבים שביניהם נע סיפורו של יוסף: בין הגירוש לבין השליחות. היא מגורשת מביתה, אך הכתב שהיא נושאת כקמיע על צווארה הוא כתב השליחות שלה. לדעת חלק מן הפרשנים זהו כתב שליחות מפורש המכוון ממש אל יוסף: 'כל המדבק בך מדבק בזרעו של יעקב' (רבנו בחיי), וכך גם לדברי אחרים (דעת זקנים וחזקוני), שכן בהמשך תעשה אסנת שימוש בקמיע כדי להגיע אל יוסף: 'זרקה לו הקמיע שהיה בצווארה ועיין בו וראה שהיא מזרעו של יעקב ונשאה'. דעת זקנים וחזקוני, אף יתארו את אסנת כפועלת בעצמה לקביעת גורלה, בעוד אצל האחרים לא נמצא פן זה.

אך דומה שהפדר"א יותר מכולם רואה בסיפורה של אסנת סיפור של שליחות. האחים רוצים להרגה ואילו יעקב משלח אותה,³⁸ ולמרות הצעד הקשה מתלווה איזו חגיגות לשילוח: 'הביא ציץ של זהב ושם הקודש כתוב בו ותלה על צווארה' והאסוציאציה לציץ של הכוהן הגדול אינה מקרית. אין בכתב אמירה מפורשת הקושרת את אסנת (או את המדבק בה) לבית יעקב, אלא יש בו הנחיה לדרך חיים. אם שם הקודש יהיה נר לרגליה תזכה למלא שליחותה. בה, באסנת הגולה, תלוי הכול. ולכן יטען הפדר"א 'שהיתה אסנת ראויה ליוסף',³⁹ שגם הוא 'שם שמים שגור בפיו', וגם הוא כגולה עומד במבחן האמונה וכובש את דרכו. יוסף, כמוהו כאסנת, ישלים את שליחותו לא רק בכך שיחזור וידבק בבית יעקב אלא בכך שידבק במי שראויה לו מבית זה והשליחות תהא מעתה מונחת לפתח שניהם.

ד.

מהי השליחות המשותפת ליוסף ולאסנת?

כדי לענות על שאלה זו עלינו לברר תחילה שתי נקודות: א. מהי השליחות המיוחדת ליוסף. ב. במה מתבטאת עובדת היותה של אסנת 'ראויה ליוסף'.

ושוב נפתח בדברי השפת אמת:

במדרש בפסוק וישבו לאכל לחם עבירתן של שבטים תקוה לעולם
זכורה לעולם כו' להאכיל לחם ע"ש. מגיד המדרש כי כל מחלוקת
השבטים הי' לתיקון העולם... והענין הוא כי השבטים הם עמודי
עולם... והיינו שהמה פותחים שערי השפעה לדברים הצריכים
בעולם...

38 כאמור הוא היחיד המשתמש בפועל זה.

39 ראה גם פדר"א פרק לה: 'שהיתה אסנת בת דינה ראויה לו [ליוסף] לאשה'.

והשבטים מסרו נפשם בעבור דורות השפלים כמונו עתה. כמ"ש במ"א כי ד' מלכיות יש. והג' היה הקיום בזכות ג' אבות... והד' מלכיות הם בחינת ע"ז, ג"ע, ש"ד, ולה"ר השקול נגד כולם. ולכן הג' אבות עמדו על הג' עבירות שהם שקולין ככל התורה ומחויבין למס"נ עליהם. ויעקב אע"ה הכולל הג' אבות עבר על כל הג' צרות אלה. והוצרך להיות עם לבן שהוא בחינת ע"ז כמ"ש נחשתי, תרפים וכו'. ועשו – הוא שופך דמים. וצרת דינה הוא ג"ע. ומול זה היה הג' מלכיות: בבל – ע"ז – צלמא די דהבא. מדי – ש"ד להשמיד להרוג. יון – ג"ע. ומלכות הרביעית – הוא לה"ר ושנאת חנם ששקול נגד הג' עבירות כמ"ש חז"ל. ולכן אדום קשה ככל הג' מלכיות. והשבטים עם יוסף היו הכנה לגלות הזה, לכן נמצא בהם רמז מלה"ר ושנאת חנם. וז"ש במדרש כשרצית נתת בלבם לשנוא כו'. כלומר שהיה הכל מכוון בגזירת עליון. כדי שיהיה לנו קיום בגלות, הוכרח להיות נמצא בהם רמז משנאת חנם כנ"ל...⁴⁰

שני עקרונות יסוד מלמדנו בעל השפת אמת:

לפי העיקרון הראשון 'כל מחלוקת השבטים [וכל מה שאירע לאבותינו] היה לתיקון העולם'. העיקרון השני קובע כי כל מה שאירע לאבות הוא בבחינת הקדמת רפואה למכה: 'כדי שיהיה לנו קיום בגלות', 'בעבור דורות השפלים כמונו'. במילים אחרות: יכולתם של כל דורות ישראל להתמודד עם עבודה זרה, גילוי עריות, שפיכות דמים ושנאת חנם נובעת מן העובדה שהאבות והשבטים התמודדו עם צרות אלו.⁴¹

ליוסף, כבנו בחירו של יעקב, שמור מקום מיוחד במהלך הנדון. כפי שמציין השפת אמת, על יעקב, "הכולל הג' אבות", מוטל להתמודד עם ארבעת היסודות שיביאו לחורבנות. בבית לבן מתמודד יעקב עם עבודה זרה ויוצא שלם מבחינה רוחנית, הוא אף מתמודד עם שפיכות הדמים של עשו ואף על פי שיוצא צולע על ירכו – מנצח. לעומת זאת משני היסודות האחרים, גילוי עריות – צרת דינה, ושנאת חנם – מכירת יוסף, לא יוצא יעקב שלם ואנו עדים לכישלון מוסרי בבית יעקב. תפקידו-שליחותו של יוסף היא לתקן במקום שיעקב נכשל בו.

40 שפת אמת לפרשת וישב, תרמ"ו.

41 נראה שלפנינו פרשנות ייחודית לעיקרון הידוע של "מעשה אבות סימן לבנים".

יוסף יעמול על יצירת אחווה מחודשת בין האחים, אחווה שמטרתה לעקור את שנאת החינם, ויהפוך את ירידת האחים מצרימה לשובור אוכל לניסיון מתמשך במסירות הנפש שלהם זה לזה.⁴² עמידתו בניסיון עם אשת פוטיפר, עמידה המזכה אותו בתואר צדיק⁴³ ובאה לו מכוח יעקב אביו שדמות דיוקנו נגלתה לו בחלון,⁴⁴ היא היא המתקנת את צרת דינה שהיא צרת גילוי עריות בין גויים.

התבוננות מעמיקה יותר תחשוף את מלוא עומקו של התיקון. גם יוסף וגם אסנת יוצאים משכם: 'ויבא שכמה – מקום מזומן לפורענות: בשכם ענו את דינה, בשכם מכרו את יוסף, בשכם נחלקה מלכות בית דוד – ויבן ירבעם את שכם בהר אפרים (מלכים א' ב')'.⁴⁵ שכם, כמקום המועד הן לפורענות של גילוי עריות והן לפורענויות של שנאת חינם, היא היא המקום המברר את מהות האחוה לסוגיה ומעמידה במבחן. בשכם נבחן טיב האחוה עם הגויים, ומעשה דינה היוצאת לראות בבנות הארץ מוכיח את כישלוננו. בשכם נבחן טיבה של האחוה בין האחים, והם 'הסיעו עצמן מן האחוה'⁴⁶ והתנכלו ליוסף להמיתו.

אך כמי שאמונים על עיקרון היסוד לפיו 'שורש הכפירה ושורש האמונה אחד הם'⁴⁷ נאמר כי שכם מקפלת בתוכה גם את האפשרות לגילויי האחוה הגדולים ביותר: על שמעון ולוי בבואם להציל את אחותם מיד שכם בן חמור נאמר: 'שמעון ולוי אחי דינה' ומפרש רש"י: 'לפי שמסרו נפשם עליה נקראו אחיה'.⁴⁸ בהמשך כורת יהושע, הצאצא לבית אפרים, האמון על תורת האחוה של סבו הגדול,⁴⁹ דווקא בשכם שתי בריתות⁵⁰ שמטרתן לאחד את העם כולו סביב עבודת ד'.⁵¹ יעקב שולח את יוסף

42 להבנת התנהגות יוסף אל אחיו באופן זה עיין בהרחבה: י' מידן, 'במקום שבעלי תשובה עומדים (פרשת יוסף ואחיו)', מגדים ב' (תשמ"ו), עמ' 54-78, בעיקר חלק ב פרק ב, וחלק ג 'חלום ושבירו'.

43 'ד"א מושל באדם צדיק מושל יראת אלהים זה יוסף הצדיק שהיתה אשת פוטיפר מפתה אותו ושלת ביצרו. אמר לו הקב"ה לא שמעת לה, חייך שאני ממליכך על מצרים והכל נשמעים לך שנאמר ויאמר פרעה אל יוסף אני פרעה', ילקוט שמעוני שמואל ב, פרק כג, רמז קסה. וכן עיין בבלי מגילה יג ע"ב, ותנחומא, נח, ה.

44 בבלי סוטה לו ע"ב.

45 תנחומא וישב פרק ב.

46 רש"י, בראשית לז, יז.

47 כוזרי, מאמר ראשון אות עח-עט.

48 בראשית לד, כה. וכן במכילתא, פרשת השירה, פרשה י: 'מה תלמוד לומר אחי דינה? לפי שנתנו נפשם עליה נקראת אחותם על שמם'. וראה עוד אגדת בראשית פרק פג: 'שמעון ולוי אחים – וכי

לשכם למרות (ואולי מפני) שהיא מקום המזומן לפורענות – 'וַיֵּאמֶר יִשְׂרָאֵל אֶל יוֹסֵף הֲלוֹא אֶחָיִךְ רָעִים בְּשִׁכְם לָכֵה וְאֶשְׁלַחְךָ אֵלֵיהֶם וַיֵּאמֶר לוֹ הַגִּנִּי' (ל"ז, יג). אחרי שיוסף מתקן את הפורענויות הקשורות בשכם ועומד במבחן האחוה הוא מקבל מיעקב: 'וַיֵּאמֶר יִשְׂרָאֵל אֶל יוֹסֵף הֲנֵה אֲנֹכִי מֵת וְהָיָה אֱלֹהִים עִמָּכֶם וְהָשִׁיב אֶתְכֶם אֶל אָרֶץ אֲבֹתֵיכֶם: וְאֲנִי נֹתְתִי לְךָ שְׂכָם אֶחָד עַל אֶחָיִךְ אֲשֶׁר לָקַחְתִּי מִיַּד הָאֱמֹרִי בְּחָרְבֵי וּבְקִשְׁתֵּי' (מח, כא-כב). ובשכם, שהפכה עירו מכוח העמל שעמל לתיקונה, אף נקבר.⁵²

הסברנו את מהות תפקידו-שליחותו של יוסף. ברצוני לטעון כי אסנת "ראויה ליוסף" מפני שאף היא קשורה קשר אימננטי לשני היסודות אותם מתקן יוסף: גילוי עריות ושנאת חנם.

גם אסנת גדלה באותו מקום המפתה לחטא – בית פוטיפר, אף היא "דמות דיוקנו" של סבה יעקב חקוק על לוח לבה בדמות הקמיע שהיא נושאת עמה וכמו יוסף היא עומדת בטהרתה אפילו בבית זה. יתר על-כן, אסנת קושרת את גורלה בגורל יוסף על-ידי מעורבות בסיפור אשת פוטיפר ומתוך סיכון עצמי:

...ואתו היום הלכו כולם לעבודה זרה והיא (אשת פוטיפר) עשתה עצמה חולה. כיון שחזרו הלכו חברותיה לבקרה אמרו לה: מה לך

כולם לא היו אחים? אלא שניהם נעשו אחים לעשות דינה של דינה...'

49 כוחו של יהושע לאחד את עם ישראל סביב מנהיגותו בולט עד מאד לאורך פרקי הספר. נדגים את העניין בביטוי אחד החוזר שוב ושוב בתיאור הכיבושים: 'ויעבור יהושע וכל ישראל עמו...'. יהושע י, כט; י, לא; י, לד; י, לו; י, לח; י, מג. מן הכתובים ברור שלא "כל ישראל" יצאו למלחמה אלא רק גיבורי החיל המכונים "עם המלחמה" – ח, ג; ח, יא; י, ז ועוד. ומה שבאים הכתובים להשמיענו בביטוי החוזר 'וכל ישראל עמו' הוא לא עצם ההשתתפות בפועל במלחמה אלא האחדות שבה מתייצב העם כולו מאחורי יהושע.

50 האחת עם כניסתם לארץ – יהושע ח, ל-לה והשנייה לפני מותו – שם, כ"ד, א.

51 'אריאל מתייחס גם למיקומה הגיאוגרפי של העיר, מיקום המקפל בתוכו את יסוד ההפרדה והחיבור גם יחד, ואומר: 'שכם נמצאת בלב הארץ, עוברת בה פרשת דרכים. ציר האורך שעל גב ההר נחתך בדרך הרחב העולה מן הירדן דרך נחל תרצה ויורדת בין גרזים לעיבל אל השפלה. שכם מחלקת את מרכז הארץ והשומרון בין צפון ודרום, אבל משמשת כחוליית חיבור הקושרת את הנפרדים.' (ההדגשות שלי – י"ש). 'אריאל, עוז וענוה, חיספין 1995, עמ' 251, וראה גם עמ' 252.

52 יהושע כ"ד, לב.

שפניך כך? ספרה להן כל המאורע. אמרו לה: אין לך תקנה אלא אמרי לבעלך כך וכך ויחבשנו בבית האסורין. אמרה להן בבקשה מכן שתאמרנה כל אחת ואחת [לבעליכן] שאף לכן תבע, ועשו כן. ונכנסו כל השרים לחצירו של פוטיפר וספרו לו. רצה (פוטיפר) להרגו (את יוסף), אמרה ליה: אל תהרגנו ותאבד מעותיך אלא תחבשנו. אפילו כן רצה להרגו **עד שבאת אסנת בסתר אל פוטיפרע ונשבעה לו וספרה האמת**. אמר לה [הקב"ה] חייך הואיל ואת לומדת עליו זכות שבטים שאני מעמיד ממנו על ידך הם באים. ויש אומרים בת דינה היתה אלא שגידלה פוטיפרע.⁵³

אסנת שומרת כאמור על טהרתה ומצילה גם את יוסף. כפי שהזכרנו לעיל אסנת נוטלת את גורלה בידיה וכשכל הנשים זורקות ליוסף 'חפץ או תכשיט' אסנת זורקת לעברו את 'הקמיע שהיה בצוארה' ויוסף 'עיין בו וראה שהיא מזרעו של יעקב ונשאה'.⁵⁴

נקודת האחוה בדמותה של אסנת קשורה לאופן לידתה של דינה אמה. לאה יולדת שישה בנים ובת קודם שנפקדת רחל. אף שתי השפחות יולדות כל אחת שני בנים קודם שנפקדת רחל ופקידתה של רחל סמוכה ללידת דינה: וְאַחַר יִלְדָה בֵּת וַתִּקְרָא אֶת שְׁמָהּ דִּינָה: וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת רַחֵל וַיִּשְׁמַע אֱלֹהִים וַיִּפְתַּח אֶת רַחֲמָהּ: (ל, כא-כב).

הסמיכות נדרשת בחז"ל כסמיכות של אחווה:

וכן אתה מוצא בלאה אחר שילדה ששה בנים והיתה רואה בנבואה שי"ב שבטים עתידין לעמוד מיעקב וכבר ילדה ששה ונתעברה מן השביעי ומן שתי שפחות שנים שנים הרי עשרה עמדה לאה והיתה מתרעמת לפני הקב"ה ואמרה רבש"ע י"ב שבטים עתידין לעמוד מיעקב הרי כבר בידי ששה ומעוברת משביעי וביד השפחות שנים שנים הרי עשרה, **אם זה זכר לא תהא רחל אחותי כאחת מן השפחות!** מיד שמע הקב"ה תפלתה ונהפך העובר שבמעיה לנקבה שנאמר ואחר ילדה בת ותקרא שמה דינה ואחרת אין כתיב כאן אלא

53 ילקוט שמעוני בראשית, פרק לט, רמז קמו.

54 דעת זקנים מבעלי התוספות וחזקוני.

ואחר. ולמה קראה לאה דינה לפי שעמדה לאה הצדקת בדין לפני הקב"ה אמר לה הקב"ה את רחמנית ואף אני מרחם עליה מיד ויזכור אלהים את רחל.⁵⁵

דינה נולדה בזכות האחוה בין האחיות-הצרות, וכיוון שמהותה אחווה יצאה לראות בבנות הארץ⁵⁶ וסופה שנכשלה בקשר לא נכון ואסור.⁵⁷

תבוא בתה של דינה, אסנת, תגורש ותגלה מקרב בנות הארץ ואף לא תחבור לאותן "בנות צעדה עלי שור" במצרים. לעומת זאת היא תצליח לחבור ליוסף העברי שנולד אף הוא מכוח אחוות האימהות, מקיים את הקשר הנכון עם אומות העולם מחד גיסא, ויוצר מהלך של אחווה בתוך עמו בקרב האחים מאידך גיסא. האחוה בין האחים משמעותה אחווה בין בני רחל לבני לאה, וזו אפשרית רק מתוך חיבור משותף של בנה של רחל עם בתה של לאה – יוסף ואסנת – שיחד יכולים להגיע מחדש אל נקודת האחוה של האימהות, ולהפכה לאחוות השבטים.

מעתה נבין את דברי המזהים את אסנת כבתה של דינה משכם. לא רק התרחקות מעמי חם יש כאן אלא אף השלמה נצרכת לתפקידו – שליחותו של יוסף: 'שהיתה אסנת ראויה ליוסף לאשה'. כוח של אחווה ראוי לכוח של אחווה ויחד 'המה פותחים שערי השפעה לדברים הצריכים בעולם'.⁵⁸

55 מדרש תנחומא ויצא פרק ח.

56 בראשית ל"ד, א. וראה גם פדר"א פרק לז, המתאר את דינה דווקא כ'יושבת אוהלים' ששכם בן חמור 'שללה ושכב עמה' אחרי ש'הביא נערות משחקות מתופפות ויצאה דינה לראות בבנות הארץ' האלו.

57 ראה: ב"ר פ, א. וכן: שם, שם, ג.

58 שפת אמת, בראשית פרשת וישב, תרמ"ו.

נספח מקורות**תרגום יונתן, בראשית מא, נ:**

וקרא פרעה שמיה דיוסף גברא דטמירן מפרסם ויהב ליה ית אסנת דילידת דינה לשכם ורביתה איתת פוטיפרע רבא דטניס לאינתו ונפק יוסף שליט על ארעא דמצרים: (ויתן לו את אסנת, שילדה דינה לשכם וגידלתה אשת פוטי פרע כהן און, לאשה).

תרגום יונתן, בראשית מח, ט:

(ט) ואמר יוסף לאבוי בניי הינון דיהב לי מימרא דיי כדין כתבא דעליה נסיבית ית אסנת ברת דינה ברתך לאינתו (בני הם שנתן לי בדבר ד' כזה הכתב שעליה: שא את אסנת בת דינה בתך לאשה). ואמר קרבינון כדון לותי ואיבריכינון:

פרקי דרבי אליעזר פרק לז

ובא אל הבית וסמך ידו אל הקיר ונשכו נחש וכשבא יעקב לארץ אחוזתו שבארץ כנען נשכו הנחש ואי זה הוא הנחש זה שכם בן חמור שהיתה בתו של יעקב יושבת אוהלים ולא היתה יוצאה לחוץ מה עשה שכם בן חמור הביא נערות משחקות חוצה לו מתופפות ויצאה דינה לראות בבנות הארץ המשחקות ושללה ושכב עמה והרתה וילדה את אסנת ואמרו בני ישראל להורגה שאמרה עכשו יאמרו בכל הארץ שיש בית זנות באהלי יעקב. הביא ציץ של זהב שם הקדש כתוב בו, ותלה על צוארה ושלחה והלכה. והכל צפוי לפני הב"ה וירד מיכאל המלאך והורידה למצרים לבית פוטיפרע שהיתה אסנת ראויה ליוסף לאשה והיתה אשתו של פוטיפרע עקרה וגדלה עמה כבת וכשירד יוסף למצרים לקחה לו לאשה שנאמר: ויתן לו את אסנת בת פוטיפרע.

רבינו בחיי בראשית מא, נ:

...ואמרו במדרש כי אסנת בת דינה היתה משכם בן חמור, ולפי שגרשה יעקב מביתו והושיבה בתוך סנה אחד לכך נקראת אסנת. מה עשה יעקב? קשר לה כתב בצוארה וכתוב בו כל המדבק ביך מדבק בזרעו של יעקב. ויוסף שנשאה ראה הכתב ההוא והצניעו, והוא שאמר לאביו (בראשית מח) בני הם אשר נתן לי אלהים בזה הראה

לו הכתב הזה. ומה שכתוב בת פוטיפרע, מפני שגדלה בביתו, שכן דרשו רז"ל כל המגדל יתום בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאלו ילדו: (בראשית מא, מה)

דעת זקנים מבעלי התוספות שם, שם:

...דבת דינה היתה משכם ותלה לה יעקב אבינו קמיע בצוארה והשליכה, והובאה למצרים ע"י נס כדפרישית וגדלה פוטיפר בביתו ולכך נקראת על שמו כמו שמצינו גבי משה רבינו ע"ה אלה בני בתיה וגו'. וכשעבר יוסף בכל ארץ מצרים יצאו כל הנשים לראות יפיו של יוסף כדכתיב בנות צעדה עלי שור וכל אחת זורקת לו חפץ או תכשיט וזו לא היה לה מה לזרוק וזרקה לו הקמיע שהיה בצוארה ועיין בו וראה שהיא מזרעו של יעקב ונשאה. (שם, שם).

חזקוני שם, שם:

כדאיתא במדרש בת דינה משכם היתה ובקשו להרגה בני יעקב אבינו, בא יעקב אבינו ותלה לה קמיע בצוארה וגירשה מביתו והחביאה עצמה בין הקוצים והברקנים ועל שם הסנה נקראת אסנת ובא גבראל והביאה למצרים לפני אשת פוטיפר וגדלתה וכשבא יוסף למצרים יצאו כל הנשים לראותו מחמת יופיו כדכתיב בנות צעדה עלי שור וכל אחת זורקת לו חפץ או תכשיט וזו לא היה לה מה לזרוק וזרקה לו הקמיע שבצוארה, ונסתכל בו יוסף שהיתה בתו של יעקב ונשאה לו לאשה. (שם, שם).

